ISSN 1226-4490

International Journal of Central Asian Studies

Volume 11-1 2007

Editor in Chief
Choi Han-Woo

The International Association of Central Asian Studies
Korea University of International Studies

International Journal of Central Asian Studies

Editorial Board
Prof. Dr. H. B. Paksoy (Texas)
Prof. Dr. Emine Yilmaz (Ankara)
Prof. Dr. Juha Janhunen (Helsinki)
Prof. Dr. Kim Ho-Dong (Seoul)
Prof. Dr. Valeriy S. Khan (Tashkent)
Prof. Dr. Choi Han-Woo (Seoul)

On matters of announcement of books for review etc. please contact the Editor.

Korea University of International Studies
5-357 Hyochang-dong, Yongsan-gu, Seoul 140-897, Korea
Fax: +82-2-707-3116 Email: kuis@kuis.ac.kr
Homepage: http://www.kuis.ac.kr

The International Association of Central Asian Studies

Co-Chairman : Prof. Baipakov K.M.
(Director of Institute of Archeology, Kazakhstan)
Prof. Choi Han-Woo
(Korea University of International Studies, Korea)
Prof. Dilorom Alimova
(Director of Institute of History, Uzbekistan)
Prof. Jumabaev B.M
(Director of Institute of Oriental Langange and Culture, Kyrgyzstan)

Directors : Prof. Baipakov K. M
(Institute of Archeology, Kazakhstan)
Prof. Choi Han-Woo
(Korea University of International Studies, Korea)
Prof. Khan Valeriy
(Institute of History, Uzbekistan)
Prof. Kim German
(Kazakhstan National University, Kazakhstan)
Prof. Rtveladze E.T.
(Institute of Art, Uzbekistan)
Prof. Tuaikbaeva B.T.
(Academic Accomplishment Center, Kazahkstan)

General Secretary : Dr. Kim Byung-Il
(Korea University of International Studies, Korea)

The International Association of Central Asian Studies
Fetisova 3, Mirobod, Tashkent, Uzbekistan
Tel: (99871)-191-9540 E - mail: kuis@kuis.ac.kr

© IACAS & KUIS 2007
This journal and all contributions contained therein are protected by copyright.
Any use beyond the limits of copyright law without the permission of the publisher is forbidden and subject to penalty.
This applies particularly to reproductions, translations, microfilms and storage and processing in electronic systems.

This Journal is sponsored by
Institute of Asian Culture and Development
Printed in Seoul, Tashkent

ISSN 1226-4490

Sûfî Allahyâr ve *Sebâtü'l-Âcizîn*'i: 18. Yüzyıl Doğu Türk Edebî Dilinde Mahallîleşme Eğilimleri Üzerine

A. Deniz Abik
Çukurova Üniversitesi

Özet
Sebatü'l-Acizin, Sufi Allahyar'ın dinî tasavvufî bir mesnevisidir. Doğu Türk yazı dilinin XVIII. yüzyıl ürünü olan Sebatü'l-Acizin, Çağataycanın Klasik sonrası dönemi içerisinde değerlendirilir. Klasik sonrası dönemin temel özellikleri içerisinde mahallîleşme dile getirilir. Bu bildiride Sebatü'l-Acizin'de mahallîleşme örnekleri değerlendirilmiştir. Eserin klasik dönem Çağatayca metinlerden söz varlığı, biçim bilgisi ve ses bilgisi bakımından ayrılan yanları ortaya konulmuştur. Sebatü'l-Acizin'de mahallîleşmenin ölçütlerini tespit için bir deneme yapılmıştır. Bu ayırıcı özelliklerin hangi lehçelerle bağlantılı olabileceği tartışılmıştır.

Anahtar Sözcükler
Sufi Allahyar, Sebatü'l-Acizin, Çağatayca, Doğu Türkçesi

Abstract
Sufi Allahyar and his work Sebatü'l-Acizin: On Tendencies of Localization in 18. Century Eastern Literary Turkish

Sebatü'l-Acizin is a religious and Islamic mystical poem (Mesnevi) of Sufi Allahyar's. Sebatü'l-Acizin, which is the work of Eastern literary Turkish in XVIII century, is appraised in the post classical period of the Chagatay language. Among the basic principles of the post classical period localization is mentioned. The examples of localization in Sebatü'l Acizin are appraised in this essay. The work differs from the other classical period Chagatay texts with regard to vocabulary,

morphology and phonetics. The different sides of this work have been exposed in this essay. The criteria of localization have been tried to determine in Sebatü'l- Acizin. It has been discussed whichever dialects can be connected to these distinctive characteristics in this essay.

Key Words
Sufi Allahyar, Sebatü'l-Acizin, Chagatay Turkish, Eastern Turkish

1. Çağataycanın klasik öncesi, klasik dönem ve klasik sonrası olmak üzere üç dönemde değerlendirilmesi Eckmann'ın bugün yaygın olarak kullandığımız ayrımına dayanır. Eckmann, İslamî Orta Asya edebi Türk dilinin son halkası Çağataycayı 20. yüzyılın başlangıcına kadar getirirken dillik ölçütlere dayanmaktadır (1957). Eckmann, 1600 ile 1921 yılları arasını Klasik sonrası devir olarak tanımlarken bu dönemde, bir yandan Nevâyî dilinin dikkatli bir taklidinin, diğer yandan Özbek unsurlarının etkisinin olduğunu belirtir. Bu dönemin temsilcileri olarak Ebul-gazi Bahadır Han, Meşreb, Saykalî, Sûfî Allahyâr, Turdı, Hüveydâ, Munis Harezmî, Muhammed Rıza Agâhî, Ömer Han, Nadire, Mahzune, Üveysi, Külhanî, Mahmur, Mukîmî, Nemenganlı Şevkî gibi isimleri saymaktadır (Eckmann, 1988: XIV).

On dördüncü yüzyılda değişik bölgelerde birden çok yazı dili ile var olan Türkçe, on beşinci yüzyıldan sonra Türk yazı dili olarak iki ana kol hâlinde varlığını sürdürmüştür: Batıda, Anadolu'daki Türk yazı dili ile çağdaşı Doğu Türk yazı dili Çağatayca.

Sebâtü'l-Âcizîn, Doğu Türk yazı dilinin XVIII. yüzyıl mutasavvıf şairi Sûfî Allahyâr'ın elimizdeki nüshalarına göre 1800 beyite yakın dini tasavvufi bir mesnevisidir.

Eckmann, "Şeybaniler devrinde yeniden moda hâline gelen ve XVIII. yüzyılda Buharalı şair Sûfî Allahyâr'ın divanı ve mesnevileri yoluyla Orta Asya şehirli, hatta göçebe Türkleri arasında büyük rağbet gören tasavvuf şiiri XIX. yüzyılda hemen hemen sönmüştü" derken (1964: 122), Zeki Velidi Togan'ın *Hatıralar*'ındaki bazı cümleler, Sûfî Allahyâr'ın 19. yüzyılda Doğu Türk dünyasındaki yerini göstermesi bakımından önemlidir:

"Onun (annemin) bana öğrettiği Farsça ve Türkçe şiirler yalnız ahlakî parçalardan ibaret değildi. Bunların arasında edebi estetik şiirler

de vardı… Öte yandan öğrettiği ahlakî şiir ve hikâyeler de bir hrestomatiya (antoloji) şeklinde bir araya toplanmış şeylerdi. Onların çoğu annemin hafızasında idi. Bunlar başlıca Attar'dan, Celaleddin Rumî'den, Nevâî'den, Yesevî'den, Sûfî Allahyâr'dan derlenmiş parçalardı. 1957 senesi başında Pakistan'ın Lahor Üniversitesinin misafiri idim. Burada Fars edebiyatı profesörü olan dostum Muhammed Bakır'ın evinde 19. yüzyılda Haydarabad Nizamî'nin ordu kumandanlarından aslen Buharalı Özbek olan birisinin de oğluna aynı annemin bana okuttuğu kitapları ve şiirleri bizzat okutmuş olduğunu görünce bu talim programının 19. yüzyıl Türkleri arasında dahi ne kadar yaygın olduğunu görerek hayret ettim" (1999: 20, § 12)[1].

Zeki Velidi Togan'ın çocukluğunda annesinden öğrendiği Sûfî Allahyâr'ın şiirlerinin hafızasına nasıl işlendiğini *Hatıralar*'daki şu cümleyle de görmek mümkündür:

"Otomobille şehir dışında bize yazlık olarak tahsis etmek istedikleri "daça"yı yani sayfiyeyi görmeye gidiyordum. Sûfî Allahyâr'dan hatırımda kalan şu parçayı hep tekrarlar ve Moskova etrafındaki bu muhteşem daçalardan ne çıkar derdim:

Tevekkül genciden ey yüz ögürgen
Buyurganga muhaliftir bu yörgen

Yani: Ey tevekkül hazinesinden yüzünü çevirmiş olan kimse zaten yürüyüşleri Tanrının buyruğuna aykırıdır (Togan, 1999: 280, § 171)."

Sûfî Allahyâr, Orta Asya Türkleri içinde sadece Türkçe şiirleriyle değil, Farsça eserleri ile de yaygın olarak tanınan ve okunan bir mutasavvıf şairdir. Yine Togan'ın *Hatıralar*'ı bu konuda bilgi vermektedir:

"Annem Farsçayı yalnız dil olarak değil, 13.yy İran sufi şairi Attar ile 18. yüzyılda Buhara'da Türkçe ile birlikte Farsça da yazan Sûfî Allahyâr'ın telkin ettikleri mistik fikirlerin dili olarak benimsemişti" (Togan, 1999: 10, § 7).

Togan'dan benzer durumu anlatan bir başka alıntı:

"Şemseddin , oğlu İbrahim'i babamın medresesinde okutuyordu...İbrahim tahsili bıraktı ise de kitap okuma zevkini muhafaza

[1] Togan'ın Başkurt Türklerinden olduğu bilinmektedir.

etti., gerçekten çok okurdu. Onun Rusçadan en sevdiği Lermontov, Farsçadan Attar ve Allahyâr, Türkçeden Nevâî ve Muhammediye idi" (1999: 26-27, § 16).

Sûfî Allahyâr'ın *Sebâtü'l-Âcizîn*'inin pek çok yazma nüshası yanında basmalarının da bulunması, Togan'ın tanıklığını doğrulamakta, Allahyâr'ın yaşadığı 18. yüzyılda tanındığı gibi 19. ve 20. yüzyılda da tanındığını, okunduğunu ve Türk dünyasında ortak bir değer olarak varlığını ortaya koymaktadır. Hofmann, 1969'da farklı hacimde 50'ye yakın yazma künyesi verirken İstanbul, Kazan ve Taşkent'te olmak üzere on baskısı olduğunu kaydetmektedir. 1802'den başlayarak 1901'e kadar uzanan baskı tarihleri Sûfî Allahyâr'ın eserinin yaygınlığını göstermektedir (Hofmann, 1969: 75-80). Hofmann'ın tespit ettiği yazma nüshalar dışında, bugün değişik ülke kitaplıklarının kataloglarında da *Sebâtü'l-Âcizîn*'i buluruz: Tercüman Yazmaları, Macar Bilimler Akademisi, Tataristan, Başkurdistan katalogları. Bu katalogların da taranması ile yazma nüshaların sayısı iki katına çıkabilir. Yine basmaların sayısı da yakın tarihlerdeki Taşkent, Tahran, Şam, Peşaver baskılarıyla artmıştır (Mahdum, 1993:VII).

Sûfî Allahyâr'ın *Murâdü'l-Ârifîn* ve *Meslekü'l-Muttakin* adlı Farsça mesnevileri yanında, Türkçe *Sebâtü'l-Âcizîn*'in yanı sıra Farsçadan *Fevzü'n-Necât* veya *Sirâcü'l-Âcizîn* adlı bir tercümesi vardır (Hofmann, 1969: 71-81; Köprülü, 1988: 320; Eckmann, 1965: 380). *Sebâtü'l-Âcizîn*'in geçen yüzyıl ve yüzyılımızdaki matbu metinleri üzerine bir yüksek lisans çalışması hazırlayan Mahdum, "Sûfî Allahyâr sadece şair değil aynı zamanda da fakih ve mutasavvıfdır. *Meslekül-müttekin* onun fıkıh ilmindeki hâkimiyetini gösterirken *Murâdü'l-Ârifîn*'de tasavvuftaki derinliğini ortaya koyar. Farsça, bir divanı ile *Mahzenü'l-mutiin* isminde iki kitabı vardır. Türkçe olarak yazdığı tek eser olan *Sebâtü'l-Âcizîn*'den başka rubai, gazel ve müstezatlardan oluşan birkaç müteferrik Türkçe şiirleri vardır" (Mahdum, 1993: 2) demektedir. Mahdum'un belirttiği *Farsça Divan* ve Farsça *Mahzenü'l-Mutiin* üzerine başka kaynaklarda kayda rastlayamadım.

Allahyâr, *Sebâtü'l-Âcizîn*'de, "on iki bin beyitten fazla olan, birçok fıkıh meselesini dört mezhebe göre açıklayan bir ilmihal kitabı durumundaki *Meslekü'l-muttakin* adlı mesnevisini şu beyitlerde anarak tanıtmaktadır:

Bitipsen Farsī tildin kitabi / Tamam anda mesā'ilin cevābı / heme fetvā vü taḳvanıng͡ beyānı/ on ikki ming͡din artuḳ beyti anı" (Mahdum, 1993: 3; Berlin G 1598 vd.).

Sûfî Allahyâr, *Sebâtü'l-Âcizîn*'de Farsça eserinden söz ettikten sonra Türkçede az yazdığını da belirtmektedir: diding͡ şey-i ḳalīlni türkī tildin / kiç imdi elbette bu ḳāl u ḳīldin (Berlin G, 1600).

A.N. Mahdum, "Müşterek Orta Asya Türkçesi ile yazılan *Sebâtü'l-Âcizîn* ismindeki eseri Orta Asya, İran, Afganistan Türkleri arasında çok yaygın olarak sevilip okunmaktadır. Arap harfli yazıların okunuştaki esnekliğinin de tesiri ile ayrı lehçeler konuşan bu insanların hepsi belki de *Sebâtü'l-Âcizîn*'in kendi şivelerinde yazıldığını zannetmektedirler. Bu kitap bu bölgelerde Kur'an-ı Kerim'i bitiren bir talebenin ilk okuyacağı eser durumundadır. Nitekim İran'da neşredilen *Sebâtü'l-Âcizîn*'in girişinde Türkmence olarak şu cümle yazılıdır. 'Ama ba'd bütin Türkistan ve bilhass bu aralarda ata baba arka be arka Kuran-ı Kerimi tamam edenden songra okudulan dersi meşhur kitaplarımızdan biri *Revnakül-İslam-ı Vefaii* ve biri *Sebâtü'l-Âcizîn*-i Sûfî Allahyâr'dur'" bilgisini vermekte haklıdır (Mahdum, 1993: 3). Başkurtların Sufi Allahyar ve Sopı Allahyar, Tatarların Sufi Allahyar, Kazakların Sofi Aldıyar, Allayar Sopi, Özbeklerin Sufi Olloyor olarak andıkları Sûfî Allahyâr, Buhara Hanlığı topraklarında Astrahaniler döneminde (1620-1753) doğmuş olmasına rağmen yukarıda da belirttiğimiz gibi İdil-Ural bölgesinde Tataristan ve Başkurdistan'da, Orta Asya'da, İran'da, Anadolu'da, Pakistan'da eserlerinin yazma ve basmalarıyla karşılaşmamız itibariyle etkinlik alanının genişliğini göstermektedir (TDEA, 2002: 356, 357). *Sebâtü'l-Âcizîn* için yazılan *Risala-i Gazize* (Risale-i Azize) adlı bir şerhin olması yine eserin Türk dünyasındaki İslâmî eğitimin parçası olarak önemini göstermekte, İslamî, dinî eğitim vesilesi ile kültürel birliğin temel öğesi olan dil öğesinin korunmasına işaret etmektedir.

Doğum yeri itibariyle – Kette Kurgan- ve dili bakımında tam bir Orta Asyalı şair olarak değerlendirilen Sûfî Allahyâr, Tatar şiirinin gelişim seyriyle yakından ilgili görülmektedir. Ömrünün bir kısmını Kazan'da geçiren Allahyâr, burada Tatar aydınları ile yakın ilişkiler kurmuş, etrafına pek çok mürit toplamıştır. *Sübati'l-Gacizin*

(Güçsüzlerin sebatı) / *Sebâtü'l-Âcizîn* Tatar şiirinin gelişmesinde etkili olmuştur. Abdurrahim Otuz İmeni (1756-1836) ve Taceddin Yalçıgul gibi geleneğe bağlı ünlü Tatar şairlerini etkilemiş bir kişiliktir (TDTEA, 2001:142; Abbasov, 1996: 78).

Kazan'da 1858'de *Risale-i Azize*, *Şerh-i Sebâtü'l-Âcizîn* adıyla (senede 1275) yayımlanan şerhte, şarih Taceddin Yalçıguloglu, kendisinden *Sebâtü'l-Âcizîn* kitabını Türkî diline tercüme etmesini istediklerini, çünkü *Sebâtü'l-Âcizîn*'nin çeşitli lugatle tedvin olunduğunu onun gizli lugatlerini öz dilleriyle anlatmasını istediklerini, fakat kendisinin buna yönelmediğini, ancak kendi kızı Azize'nin isteği üzerine şerhe karar verdiğini anlatır (1858: 3).

"Bu tört kitābnı taṣnīf kılıp ḫalāyıḳ arasında kerāmeti meşhur oldı, şeyḫ ḥabibu'llahnıng mu'teber ḥalīfelerinden oldı aymışlar bu sebātü'l-'ācizīn tört kitabnıng içinde köz alar eger müşkilreki turur zirā ki envā' luġat ilen müdevvendür. Şunung içün bu faḳīr, Tācü'd-dīn iltimāslarnı ḳabul iylep evvel Allāh ismi birle şerḥ ibtidā ḳıldı. (Risale-i Azize, 1858, 7) Beyt: kilid-i besmele gülzār-ı 'ilmning / revācı revnāḳı bāzār-ı ilmning/ sadran-ı ḥaslet naẓmı telhi/ eḳālim-i kelām pādişāhı/ ṣenā sulṭānıdur elḥamdülillāh / turur revnāḳı her şām seḥergāh / bu tācüddīn ilāhī bī-nevādur/ teraḥḥüm ḳıl ilāhi bi-tüvādur/ huzur eyledi ḳalbe gāh gāhī / ināyet eyle be-faẓl ilahi / ki bu sebātül-'ācizīn bir bedi'adur/ milel erbābına ġayri ḥafīdür/ tarīḳatde olan her bir 'aḳīde / olur naẓmıda bir mühr-i ferīde/ ḥalāvetde ne bengzer ḳand-ı mısra /fedā-i rūḥdur ta rūz-ı haşre/ bilem dirseng bu fende ilmihāli /naẓardan koma bu naẓmü'l-le'āli / bu naẓmdan Allahyār murādı/ beyān-ı ehl-i sünnet i'tiḳādı (Risale-i Azize, 7-8)." diyerek *Sebâtü'l-Âcizîn*'in muhtevasını da ortaya koyar.

Semerkant Buhara arasındaki Kata /Kette Kurgan yakınlarındaki Minlar köyünde 1633'te veya 1631'de doğan Allahyar'ın babası kimi kaynaklara göre, Alahkulı (Temiryar)'dır, kimi kaynaklara göre ise Ahmet Kulı Atalık'tır (TDTEA, 2000: 102; TDEA, 2002: 356). Özbek Türklerinin Hita kolundan olan Allahyâr, zamanındaki ilim sahiplerinden

ehl-i sünnet itikadını ve Hanefi mezhebi fıkıh bilgilerini öğrenmiştir. Bir ara Buhara Hanlığında tamgacı olmuş yani gümrük idaresi reisliğinde bulunmuştur. Nakşibendî halifelerinden Habibullah Şeyh Nevruz'dan feyz alarak kemale erdiği söylenir. Daha sonra tamgacılıktan ayrılarak halkı irşad ile meşgul olmuştur. 1721 veya 1723 yılında vefat etmiştir. Rahşvar adlı köyde vefat ettiği, bu köyün daha sonra Allahyâr adını aldığı kaydedilir (TDTEA, 2000: 102; TDEA, 2002: 356).

Şiirleri öğretici, tasavvufî, ahlaki nitelikte olduğu için Ahmed Yesevi'nin 18. yüzyıldaki takipçisi olarak değerlendirilebileceği çeşitli kaynaklarda dile getirilir.

Kette Kurganlı, hayatının büyük bölümünü Buhara'da geçirmiş, Yesevi birikimine sahip Sûfî Allahyâr'ın kişiliği etrafında efsaneler oluşmuştur (Hofmann, 1969: 71).

2. Klasik sonrası Çağatayca metinlerde, mahallîleşmenin biçim bilgisi ve ses bilgisi özelliklerinin yanı sıra özellikle söz varlığında etkin olduğunu söylemek doğru olacaktır. Klasik dönem metinlerinin tüm söz varlığını kapsayan bir sözlüğüne henüz sahip olmamakla birlikte, Klasik dönemde Arapça ve Farsça kelime kadrosunun daha ağırlıklı olduğu söylenebilir.

17. yüzyıl Çağatay Türkçesini temsil eden *Şecere-i Terâkime*'nin dili için Kononov, "Ebulgazi'nin eserlerinin dili Çağatay dilinin son dönem türü olarak belirtilebilir, bu tür dile girmiş Arapça ve Farsça sözcüklerin sınırlı kullanımı sayesinde sözlük kadrosunun önemli ölçüde değişmesi sonucu klasik Çağataycanın biçimsel yapısını korumaktadır, yani kendi yapısı içinde halk konuşma dilinin sözlüğüne yakın bir leksik kullanımı vardır" demektedir (K.Ölmez, 1996: 31).

Kononov'un bu ifadesinden de mahallîleşme ile özellikle söz varlığındaki Türkçe kelime kadrosunun artmasının kastedildiği anlaşılmaktadır. Ancak, A. İnan'ın *Şecere-i Türk* için her sahifede ortalama 197 kelime vardır, bu sahifelerin kiminde en çok %14 kiminde ise en az %5 yabancı kelime vardır tespitini, Z.K.Ölmez *Şecere-i Terakime* ile karşılaştırdığında *Şecere-i Terâkime*'de %25 oranında yabancı kelime bulunduğunu belirtir. A. İnan, Ebulgazi'nin dili ile Çağatay klasiklerinin dili arasında sözlük bakımından en ufak bir fark

bile bulmak mümkün değildir demekte, Ebulgazi'nin Çağatayca yazmadığı iddiasının doğru olmadığını belirtmektedir (1957: 31).

Eckmann, Çağatay edebiyatının son devir yazarlarının eski konulardan bahseden eserlerinde divan edebiyatı vokabülerini kullandıklarını, yeni konular işledikleri zaman klasik Çağatay gramerine pek dokunmadan Özbekçe hatta Rus işgalinden sonra Rusça kelimeler kullanmaktan kaçınmadıkları söylemektedir (Eckmann, 1964:123).

Yine *Şecere-i Terâkime*'nin Leningrad nüshasının önsözünde, eserin dili için verilen "klasik Çağatayca edebî dilinin Özbek lehçesi ile karışmış numunesidir. Klasik Çağatayca ile Ebulgazi'nin *Şecere-i Türk* ve Şecere-i Terâkime nüshaları mukayese edilirse görülür ki XVII. asırdan itibaren klasik Çağatayca yaşayan Türkmen ve Özbek lehçelerinin tesiri ile eski kuvvetini kaybetmiştir" ifadesi (K. Ölmez, 1996: 31), mahallîleşmenin klasik dile Türkmen ve Özbek özelliklerinin girmesi yoluyla gerçekleştiği kanaatini belirtmektedir.

Z.K. Ölmez, Ebulgazi'nin dili ile Klasik Çağatayca metinlerin dilini karşılaştırarak altı maddede farklılıkları belirtmiş, bunun yanı sıra Ebulgazi'nin söylediğinin tersine Arapça, Farsça ve Çağatayca kelimelerin kullanılmasının yanında Çağataycada bulunmayan Türkmence ve Özbekçe kelimelerin de (*tup, yav, yavla-, day* Özbekçe; *kızgan, uzat-, heley, denli* Türkmence) bulunduğuna işaret etmiştir (K. Ölmez, 1996: 34).

K. Ölmez, Çağataycada uyuma giren belirli geçmiş zaman 1. tekil kişi çekimindeki uyumun birçok yerde korunmasına rağmen manzum bölümlerde bütünüyle bozulduğunu belirtmektedir: başlat*tum* 100a-15, bar*dum* 100a18, kel*düm* 100b-58 (1996: 33). Çağataycada genellikle ötüm benzeşmesine uyan eklerin *Şecere-i Terâkime*'de işlerliğinin Oğuzcanın etkisi ile çok az olduğunu, eklerin başındaki ünsüzlerin genellikle ötüm uyumuna aykırı kullanıldığını belirtir: işik*d*e 82a-13, çık*ğ*an 68b-8, işik*d*in 88b-9. Çağataycada kullanılan yeterlik çatısını kuran *al-* yardımcı fiili yerine Oğuzcanın etkisi ile *bil-* yardımcı fiilinin kullanıldığına işaret eder: *ayta bilmey miz* 84b-16, *ḳıla bilmedi* 89b-3. Çağataycada *alar* olan işaret zamirinin *Şecere-i Terâkime*'de hep *anlar* olarak görüldüğünü kaydeder. Çağatay Türkçesinde korunan Eski Türkçe sıfat yapım eki +*lıg*'ın Kıpçakçada olduğu gibi –*lı* olarak kullanıldığı örneklerin de bulunduğunu belirtir: *atlı* 67a-14, kanlı 96a-14,

közli 100b-5. Benzetme edatı *teg* ve *dek* yanında Ş.T.'de *day* biçiminin de var olduğunu kaydeder. Çağataycada kullanılmayan bu edatın Özbekçe Kıpçakça bir özellik olduğunu belirtir (1996: 33 vd.).

Eckmann, Çağatay edebiyatının son devrinde (1800-1920), devir yazarlarının artık konuşulmayan Çağatay dilini özenerek taklit ettiklerini söyleyerek konuşma dilinin Çağatay yazı dili üzerindeki etkisi sorusunun daha iyice incelenmemiş olduğunu kaydetmektedir (1964: 123).

3. Son dönem metinlerinin dilinin klasik dönem metinlerinden ayrılan özelliklerinin tespit edilmesi, Eckmann'ın (1964:123) belirttiği "konuşma dilinin Çağatay yazı dili üzerindeki etkisi" konusunda fikir geliştirilmesini sağlayacağı gibi, farklı nüshalar nedeniyle farklı lehçe özelliklerinden baskın olanların ortaya çıkarılmasında da etkili olacak ve durumun yeni yazı dilleri öncesi haberciliği tartışılabilecektir.

Bu doğrultuda *Sebâtü'l-Âcizîn*'in ve dolayısıyla nüshalarının klasik Çağatayca metinlerden ayrılan yanları şöyle sıralanabilir[2]:

3.1. Klasik dönem metinlerinde sıfat eki her zaman *+lIg/k*, *+lUg/k*'tur. Metnimizde sıfat eki *+lIg*, veznin gerektirdiği yerlerde *+lI* olarak görülmektedir: *türli* (330), *işretli* (372), *şiddetli* (390), *hasretli* (414), *imānlı* (420), *ḳurbetli* (463), *atlı* (529), *āfetli* (541), *gafletli bende* (1193), *imānlı ḳul* (1250).

Vezin gereği açık heceye ihtiyaç olmadığı hiçbir durumda *+lI* kullanılmadığı görülür. ḳızıl yüz*lük* (339); ḳara yüz*lük* bolup (343) G / ḳara yüz*lıġ* bolup 1894; tür*lük* meşakkatler (345); kerem*lik* padişaha (379); sivük*lük* bende (389), vahşet*lik* öy/iv bar (476); ne tür*lük* kılmışıng bar (486); gam*lik* köngülni (503); sivük*lük* bende (581); hater*lik* uyku /hater*lıġ* uyku (468); magfiret*lik* bir ü bara (522); kerem*lıġ* (1252); kızıl yüz*lük* (1261); tür*lüg* sıfatnı (1312).

Bugün Özbek Türkçesine bakıldığında *+li* ve *+lik* eklerinin aynı görevde kullanıldığı görülmektedir. Nitekim *Özbek Tili Grammatikası*'nda *+lik* ve *+li* eklerinin görevdaş oldukları, *+lik* veya

---

[2] *Sebâtü'l-Âcizîn* için verilen beyit numaraları, metin yayını için hazırladığımız Götz Kataloğunda yer alan Berlin nüshasının (G) beyit numaralarıdır. Süleymaniye nüshası (S) ile 1848 ve 1894, 1991 baskıları da bu metin yayını için karşılaştırılmıştır.

+*li* kullanılmasının farkı olmadığı belirtilmektedir. *Akıllı* ile *akıllık*, *kirişimli* ve *kirişimlik*, *çirayli* ve *çiraylik*. Bazı sıfatların ise +*li* alanları ile +*lik* alanları arasında anlam farkı ve görev farkı olabileceği belirtilir. *Balali* hatun, *balalik* çaglar; *köylekli* adam, *köyleklik* çit(?) (ÖTG, 1975: 272 vd.). Kıpçak lehçelerinden Kırgızcadaki +*lUU* ve +*DUU* yuvarlak ve uzun ünlülü şekillerinin +*lıg*'ın /g/'sinin sızıcılaşarak düşmesiyle doğan bir durum olduğu bilinmektedir (Öner, 1998: 41). Tatarcada +*lI*, Kazakçada +*lI*, +*DI* (Öner, 1998: 40).

17. yüzyıl metinlerinden *Şecere-i Terâkime*'de görülmeye başlayan +*lI* sonraki metinlerde giderek alanını genişletmiş gibi görülmektedir. Örneğin, Nemenganlı Abdülaziz Hoca'nın *Meczûb Divanı*'nda da +*li* ve +*lig/k* görülür: mürüvvet fütüvvet*li*dür bā-vefā 3-7; at*lıġ* 34-11, günāh*lıġ* 11-2 (Öztürk, 1995).

Bu doğrultuda *Sebatü'l-Âcizin* nüshalarındaki kullanımların karşılaştırılması fikir verebilir.

3.2. Tamlayan hâli için +*nıńg* yanında sıkça +*nı* kullanımı klasik sonrası bir özellik olarak dikkati çekmektedir. +*nı* kullanımı vezin aksamasına dahi yol açan görünümler sunmaktadır:

kelam irmiş *sıfatını* birisi (106); *sıfatını* birisidür irade (112); yana halk itti *bizni* fiilimizni (117); ilāhī *birlikińgni* hürmetidin (382); ayurma *yahşılarnı* arasıdın (415); iki *menzilni* vasfın sanı bolmas (430); tili yoktur bu *kulnı* özr ayterge (524); yetimlerniń *közni* yaşı üçün (534); şikeste *bivelerni* derdi üçün (535); taşıp çıktı *ḳuduḳnı* ağızığa āb (983); kişi *tilni* yamanıdın bolur ḫ̔ār (1066); *bularnı* barçasıdur mihribānlıḳ (1092); bolur köp ḥalḳ *özini* ḥālidin seyr (1131); *yigenni* ḳarnı ḳaynar mis ḳazandaġ (1035); nebidin yoḳ *kişini* ḳurbı bālā (1180); uluġ bolġay *yirni* astı ziyānı (1277); tutup dāyim *yılanı ḳuyruġını* (1359); ni ġam imānlı *ḳulnı* ölgenide (1250).

Nüsha farklarına bakıldığında +*nIńg* ve +*nI* farklılıkları pek çoktur: *sıfatını* birisidür irade (112) Berlin G nüshası dışındaki nüshalarda hep +*nIńg*; *bizni* (117), 1848 ve 1894 *biznińg*; *birlikińgni* (382) 1894 *birlikińgnińg*; *yahşılarnı* (415) Süleymaniye ve 1894'te

yahşılarnıŋ; *kulnı* (524), 1894'te *ḳulnıŋ*; *ḳuduḳnı* (983) Süleymaniye'de *ḳuduḳnıŋ*; *yigenni* (1035), Süleymaniye ve 1894'te *yigenniŋ*; *tilni* (1066), Süleymaniye 1894'te *tilniŋ*.

Aynı nüsha içinde ikili kullanımlarda da her zaman veznin etkili olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir: *yetimlerniŋ közni yaşı üçün* (534).

Ayrıca tamlayan hâli ekinin dudak uyumuna bağlanıp bağlanmaması da incelenebilir: o *künniŋ* heybetidin bi-şek ü reyb (391), Süleymaniye, *künnüŋ*.

Eckmann, konuşma dilinin Çağatay yazı dili üzerindeki etkisi konusunda en göze çarpan değişiklik, klasik +*nıng* genitiv eki yerine +*nı* ekinin serbestçe kullanılmasıdır, der (1964: 123). Özbekçede tamlayan hâli +*ning*'dir. Bazı hâllerde, aitlik ekinden önce +*nI* olarak kullanılır (Buran-Alkaya, 2001: 110). Özbekçede yazı dilinde +*ning* olan tamlayan hâli konuşma dilinde +*ni* olarak kullanılmaktadır (ÖTG, 1975, 2005). Kıpçak lehçelerinde Tatarca +*nIŋ*, Kazakça +*nıŋ*, +*dIŋ*, +*tIŋ*, Kırgızca +*nIn*, +*DIn*, +*nUn*, +*Dun*. Uygurca, ek +*nın*, Karaçay Balkar ve Kumuk lehçelerinde ek, +*nI*, +*nU*'dur (Zeynelov-Gedikli, 1993:79). Buna göre metnimizde görülen durum, Özbekçenin özelliği olarak ortaya çıkmaktadır. Nüshaların diğer özelliklerine göre Kumuk, Karaçay-Balkar değerlendirmeleri de yapılabilir.

3.3. Klasik Çağatayca metinlerde *zamir n*'si kullanılmaz. Ancak manzum metinlerde vezin zarureti, zaman zaman *zamir n*'sinin kullanıldığı örnekler gösterir (Eckmann, 1988: 46, 60, 65, 67).

Metinde zamir n'sinin kullanıldığı örnekler vardır: nigular *ortasında* iyleġay yād (503) G; eger *başında* yorsa āsiyā seng / rıża *cūyıda* andın bolmaġay teng (580) S, 1894 *cūyında*; anıŋ *ḥükmindedür* edbār u iḳbal (675) G, *ḥükmidedür* S ; ḳoymaġıl düşmen *ḳolında* mübtelā (1621).

Vezin bakımından *zamir n*'sinin kullanılabileceği yerlerde kullanılmadığı görülür: körünmes baş anıŋ *aldıda* bir māş (31) G,

aldında S, Kb; kiter *vaḳtide* andaġ boldı ḥāli (273) G, *vaḳtinde* S; ayurma yaḫşılarnı *arasıdın* (415)G, *arasındın* S; eger *başında* yorsa āsiyā seng/ rıżā *cūyıda* andın bolmaġay teng (580), S, 1894 *cūyında*; Süleymān *ḫızmetide* ḳıldı pervāz G, *ḫızmetinde* (23) 1848; kelim *ilgideki* ḳutluḳ āsāyī (16) G, *ilgindeki* S, 1894, 1848; közin͡g *aldıdaġı* bigāne vü haviş (469) G, S, 1894 *aldındaġı*; sakar *aldıda* turġandik ḳılur ters (550) G, 1894 *aldında*; maḥḥabbet ehlinin͡g *aldıda* maʿdūm (569)G, *aldunda* 1894, *aldında* S.

Zamir n'sinin kullanımında nüshalar arasındaki farklılıklar nüshaların sahasını belirlemekte ayırıcı olabilir. Örneğin Kazan baskısı ve Süleymaniye nüshasında veznin gerektirdiği durumlarda daha çok *zamir n*'si kullanımı var.

Klasik sonrası metinlerden olan ve mensur olan *Şecere-i Terâkime*'de *zamir n*'sinin kullanıldığı görülür: Bügdüz *ilindin*, ḳozıcınıng *sözindin* çıḳma; ilining içine alıp bar; ḳozıcı beg hem *kiyinindin* kitdi (K.Ölmez, 1996: 196 vd.).

Defter-i Çingiz-name'de de *zamir n*'sinin kullanıldığı görülür: öz *ḳolındın* ḫalḳınıng barçasıġa, ḳolındın ḳılıcnı tartıp aldı, *artında* bilmen sadaḳı bilmen kişi turur (Ivanics-Usmanaov, 2002: 84 vd.).

3.4. Eski Türkçenin iç ve son ses *–b-, -b*'leri bakımından Klasik Çağatayca metinlerden farklılaşan özelliklere bakılabilir: Klasik öncesi Çağatayca metinlerde *iv* biçimi varken klasik metinlerde *öy* biçimi vardır. *öy* ve *iv* kullanımları bakımından karşılaştırma, nüshaların bölgesini tayin etmek açısından mümkün olabilir: *öy* (476) G, *iv* 1894; *öyni* (1212) G; *öyümde* (1309)G; ḳıvandı niçe kün dünyā *öyiġa* (1432) G.

Aynı nüshada her iki kullanımın da görülmesi mümkündür. Bu tür durumlarda hangi şeklin baskın olduğuna bakmak gerekebilir. Elimizdeki metinlerden Berlin nüshası (G) çoğunlukla "öy"ü bulundurmakla birlikte *ivni* (1206) G biçimini tanıklayan örnekler de vardır.

3.5. Klasik dönem metinlerinde yönelme hâli +*GA*'dir. Şiirde iyelik eklerinden sonra vezin gereği +*A* bulunabilir (Eckmann, 1988: 60). Metnimizde vezin gerektirmeden de +*A* kullanımı bulunmaktadır:

köng͡ül pür bī-bedeldür *sanduḳına* (154); sini saldım müselmānlıġ *yirine* / ḳanı şükr itkening͡ ming͡din *birine* (489); ḳadem ġam *kişverine* urmaġıl hiç (602); tevekkül seyfini ṣıdḳ *ilgine* al (1281); bu nefis cāhile dünyā-yı bed ḳahr (1285); kişi taş ursa başa iy ḫuceste / külüp baḳḳıl *yüzige* miṣl-i piste (1485); ḫāliḳā ḳāyil min öz *noḳṣanıma*/ köp cefā ḳıldım özimning͡ *cānıma* (1610); hīç işancım yoḳ ʿamel *ḳılġanıma* (1611); ḫāliḳā ʿafv iyle ötken *yaşıma* / yaḫşı ḳullarnı ʿa+ā ḳıl başıma (1628); *köng͡lüme* dāyim maḥabbet yari bir (1638).

kime körsetti bol fānī vefānı (1226); *kime* dir sin özüng͡ kıldıng͡ *özüng͡e* (1279);

taşḳa (60) G, *taşa* 1848,1894, *daşḳa* S; eger çāh *astıġa* tüşse tapar çare (22)G, *astına* 1848.

3.6. Klasik Çağatayca metinlerinde *daġı* olarak görülen kelimenin tüm nüshalarda *taḳı* olarak kullanılması önemli bir farklılıktır. Klasik dönem metinlerinde kelime başı *t*- birkaç kelimede *d*-'ye dönüşür. Bunlar *daġı, dik, durur, dégin, déginçe* kelimeleridir (Eckmann, 1988: 24-25).

Metnimizdeki *taḳı* örnekleri: *taḳı* niçük kim bendeni ḫalḳ itti mevlā / *taḳı* maḫluḳ irür fiʿli vü ḳavli (161); *taḳı* peyġamberimizdin burun bil / hüdāvendim kütübge ḳıldı nāzil (170); yörütgey tā şeriʿātning͡ ḳıyāmın / *taḳı* ḳılġay yamanlar ihtimāmın(232); *taḳı* lezzet bilen şehvetge iy yār (250); veli bilmeng͡ *taḳı* andaġ kidini (254); ziyān itme *taḳı* yitkür ang͡a sūd (1481).

17. yüzyıl metni *Şecere-i Terâkime*'de de *taḳı* görülür, *daġı* görülmez. Yine 17. ve 18. yüzyıla ait nüshaları bulunan *Defter-i Çingizname*'de *daġı* yanında *taḳı* da vardır (Ivanics- Usmanov, 2002).

Klasik dönem metinlerinden *taḳı* kullanımı ile ayrılan metinler bir arada değerlendirilmelidir.

3.7. Klasik dönem metinlerinde ek uyumsuzluğu konusunda Çağataycanın aslî kelimelerinde ek uyumsuzluğunun olmadığını belirten Eckmann, klasik devirde istinsah edilmiş yazmalarda ek uyumsuzluğunun nispeten az olduğunu ve müstensih tarafından yapılmış bir hataya bağlanabileceğini belirtir. Alıntı kelimelerde eklerin uyumsuzluğu, özellikle /i/ ünlüsünü bulunduran kelimelerin tercihen kalın ünlülü ekler almaları genel kural gibidir diyen Eckmann, *ademġa, emrġa, bendeġa, bendelıġ, beşāretġa, devletlıḳ, ḥükmiġa, saʿādetlıḳ; ādemīlıġdın, dınġa, esirliḳḳa, menzilġa, ġanlerġa, nevāyiġa, vārislarıġa* gibi örnekleri verir (1988:12vd.).

Metnimizde Türkçe kelimelerde ve alıntı kelimelerde uyumsuzluk örnekleri vardır.

3.7.1. Türkçe kelimelerdeki örnekler:

irāde iyleġaç ḥallāḳ-ı ʿālem / her işni bol didi boldı uşal dem (93) G, iylegeç S ; iyleġan (110); uluġ yolnı ḳoyup ölgünçe iy yār / ḳadem ḳoyma tayar yirlerġa zinhār (132) G, yirlerge S; işitgil bol Firavn emridin nil / kuyıdın yukarıge aktı bi-kil (256) ; peşimān anda hergiz kılmagey sūd (302) G, ḳılmaġay S., 1894 ; yapup koşgey sa'ādet ehliġa baz (496) G, *ḳoşḳay* S, 1894; uşal ġamlik köng̃ülni iyleġay şād / negüler ortasında iyleġay yad (503); yiberiñg̃ tiz bara turġan yolumge (518)G, yolumġa 1894 ; +amā' ḳılma taparge zer-nigārın / bu zer mihri bozar dīnniñg̃ hisārın (705); alıp kildük sañg̃a kaçgen ḳuluñg̃nı / ḫatalar bābını açgen ḳuluñg̃nı (523) G , *ḳaçġan* S., *ḳaçḳan* 1894; tili yoḳtur bu ḳulnı 'özr aytarge (524); bu ḳaçgen bendege ḳılġıl teraḥḥüm (528) ; köylekiġa (577); tecavüz iyleġaç bolsa nedemde (1107); bile almañg̃ bu şerbet tatmaġunça / özinñg̃ni yaḥşılarge katmaġunça (1168), 1894 yaḥşılarga; muġaylan sipmeġıl reyḥanlı yirge (1461); yamanlıḳ iyleġange yaḥşılıḳ kıl (1484) ; duʿānı hergiz añg̃a kılmagey bed (1492); bu külmagnı koyup gamdın bükülmag (1556); halika barışlarım baş iylegıl / hırman-i rahmet manga caş iylegıl (1626); anda birgil oñg̃ kolumge nameni (1635) .

3.7.2. Alıntı kelimelerdeki uyumsuzluklar:

alarnıng̑ żarbige tab itmegey tag (301)G, Taşkent baskısı 1991 itmeġay; ne kim rızkıge bolsa şeyb ü bālā (121); ḫudāyım körsetür dostlarge didār (103)G, dostlarġa S ve diğer bütün nüshalarda; niçük ki cānınızge ot yaḳa siz (1113); uşal ġamlik köng̑ülni iylegay şad (503); min hatalik bendedür sin kerim (1641).

Ek uyumsuzluğu örneklerinin az veya çok oluşu, Türkçe ve alıntı kelimelerdeki durumu ve nüshalara göre farklılaşmaları nüshaların sahalarına ilişkin fikir verebilecek özellikler olarak değerlendirilebilir.

3.8. Klasik dönem metinlerinde olumsuz geniş zamanın 1. ve 2. tekil kişi çekiminde (-mAs +kişi zamiri) kullanılır. Eckmann, şiirde Azeri Türkçesi şekilleri olarak 1. tekil kişi için *tapman*, *ḳılman*, *istemen*, *tapmanam*, 2. tekil kişi için *diy almang̑*, *tapa almang̑* gibi şekillerin varlığına işaret eder (1988 :126).

Sebâtü'l-Âcizîn metninde de bu tür kullanımlar görülür, ancak ekleşme *–mAn* şekli yanında *–mAm* şeklinde de görülmektedir: bile *almam* iya na- ḳayil evḳat (458); *ḳılmam* (995); bile *almam* nihani terbiyetdin (1526) G; *dimen* tapılmaġay bu neşelik kes (1536) G; veli *bilmeng̑* taḳı andaġ kidini (254).

Metnimizde olumlu geniş zaman 1. tekil kişi çekiminde de Oğuz özelliği olarak kişi unsurunun ekleşmesi görülür; bu ekleşme, klasik Çağataycadan farklı olarak *–Am* şeklindedir: tapılġanda niçük cevlān ḳıluram (404).

Şecere-i Terâkime'de bir tanıkta geniş zaman çekiminde 1. çoğul kişide zamir yerine Oğuz özelliği olan zamirden ekleşmiş kişi eki kullanılmıştır: *avlarız* (K.Ölmez, 1996: 94).

Defter-i Çingiz-name'de de olumsuz geniş zaman 1. tekil kişide klasik dönemde de gördüğümüz *bilmen* gibi şekillere rastlamak mümkündür (Ivanics- Usmanov, 2002: 84).

Özbekçede olumsuz geniş zaman, Çağataycada olduğu gibi (–mAs +zamirlerle) yapılır (Coşkun, 2000:127vd.).

Geniş zaman çekimindeki bu tür özellikler de nüshaların sahasını ve yazı dilindeki mahallîleşmeyi göstermesi bakımından yararlanılabilecek ölçütlerdendir.

3.9. Klasik dönem Çağatayca metinlerde Eckmann'ın (1988: 95) sahte son çekim edatı olarak adlandırdığı *alınıda* yapısından ses düşmesi ve benzeşmelerle ortaya çıkan *allıda* 'ön, önce, huzur' anlamındaki kelime metnimizde hem *allıda* hem de daha çok olmak üzere *aldıda* biçimiyle görülmektedir:

azāzil *allıġa* çendan kılur reşk (1403).

günahıng̃ *aldıda* arz nice yoḳ tag (459); közing̃ *aldıdaġı* bigāne vü haviş (469)G, *aldındaġı* S, 1894; *adlıda* (550); maḥabbet ehlining̃ *aldıda* ma'dun (569)G, *aldunda* 1894, *aldında* S.; sining̃ *aldıng̃dadur* çendan hatardın (1423); eger tapılsa nimet *aldıga* saç (1463); eger *aldıngda* tıfli bolsa na-geh (1472).

Şecere-i Terâkime'de *aldıġa, aldımızda*, *aldına*, *aldında* biçimlerinin yanında *allı* biçimi görülmemektedir (K. Ölmez, 1996, 320).

Defter-i Çingiz-name'de de *aldıġa*, *aldunda* biçimleri görülür (Ivanics-Usmanov, 2002: 101).

3.10. Klasik Çağatayca metinlerde *bul, şul* işaret zamirleri görülmez. Özbek Türkçesinde de yazılı metinlerde nadiren *bul, şul, ul* işaret zamirlerinin görüldüğü belirtilir (Eckmann, 1988, 83; Coşkun, 2000, 93). Tatarca ve Kazakçada bu zamirler kullanılmaktadır (Buran-Alkaya, 2001, 187, 220).

Metnimizde *bul* işaret zamiri ve sıfatı kullanılmaktadır. aḳīde *buldur* iy ferzend-i ādem (143); sang̃a sūd iylemes *bul* cism ü reming̃ (?)(1048); işitti bul nidānı merhamet-nak (1417).

İşaret zamirleri zaman ve saha tespitinde ayırıcı olarak kullanılabilir.

3.11. Klasik Çağataycada eski Türkçenin *teg* edatı, *dék* olarak kullanılır. Metnimizde bir örnekte ilerleyici benzeşme sonucu ortaya

çıkan *daġ / daḳ* biçimleri yazıya aktarılmıştır: yigenni karnı kaynar mis ḳazan*daġ* (1035)G, ḳazan*daḳ* S.

Şecere-i Terakime'de *day* ve *dek* biçimleri kullanılır (K.Ölmez, 1996: 362).

Defter-i Çingiz-name'de *deg* ve *teg* biçimleri vardır (Ivanics-Usmanov, 2002: 142).

Özbekçede eşitlik derecesi için (addiy derece) ve eşitlik hali için *däy* ve *dek* yapıları kullanılır (Coşkun, 2000: 78, 90).

Çağatayca *dék* edatı zaman ve saha teşhisinde kullanılabilir.

3.12. Farklı kelime kullanımlarının nüshaların yazılış alanlarını ve zamanlarını vermesi tartışılabilir.

Berlin nüshasında (G) *yit-*, 1894 ve 1848 baskılarında *tiy-,* 1991 baskısında *az-* olan kelime gibi nüsha farklarındaki kelimeleri yazılış zamanı ve sahası bakımından ayırıcı olarak almak mümkündür.

uşal ḫalkıŋ͡ġa tüz yoldın *yiterler / tiyerler* 1848,1894 / *azarlar* 1991.

alar öz cānlarıġa ẓulm iterler (126)

Divanü Lugati't-Türk'te *tiyül* "kaybolan şey" anlamıyla bulunur (Atalay, 1986: 628). Eş anlamlı kullanılan üç fiilin bugünkü kullanım alanları nüshaların da alanlarını gösterir.

3.13. Klasik metinlerde *nege* ve *negu* soru kelimeleri vardır (Eckmann-K., 1988: 86). Özbek Türkçesinde *negä* soru zarfı vardır (Buran-Alkaya, 2001: 128), *nege* (niye) Kazak Türkçesinde de görülür (Buran-Alkaya, 2001: 222). Uygur Türkçesinde *negu* kullanılır.

Metnimizde de klasik dönemde olduğu gibi her iki şekil de vardır.

yıraġ tüştüŋ͡ġ *nige* ḳurbetli yoldın (463) G, *neġu* S., 1894; *nige* ḳıldıŋ͡ġ perişān niyyetiŋ͡gni (488) G, *negu* S., 1894; *niġa* boldıŋ͡ġ munuŋ͡ġ dik ezder(?) nāb (1143) G, *neġu* 1894.

Çağdaş Türk lehçelerindeki kullanımlar göz önüne alınarak klasik sonrası metinlerin yakın oldukları alanlar tayin edilebilir.

3.14. Emir çekimi nüshalar arasındaki ayrımlar için ölçüt olarak kullanılabilir:

ḳayı köz bile dünyanı temaşa *ḳılalük* (1663), biz munda niçük ḫurrem ü şad *ḳılalük* (1665). Bu örneklerde görülen emir 1. çoğul kişi kullanımı, bugün Özbekçe ve Yeni Uygurcada vardır.

3.15. Soru kelimesinin ses özelliklerine göre zaman ve saha belirlemesi yapılabilir.

ḳanı (452, 462, 489); *ḳayı* (249, 590), *ḳayu* (290); *ḳay* (1073) G, *ḳayı* S; *ḳayı* (1097) gibi kullanımlar dikkate alınmalıdır.

3.16. K. Ölmez'in *Şecere-i Terâkime*'de Oğuzcaya yaklaşan özellikler içinde saydığı ötüm benzeşmesinin giderek ihlâli (1996: 33) bakımından *Sebâtü'l-Âcizîn*'in nüshaları farklı özellikler göstermektedir. Bazı nüshalarda ötüm benzeşmesine aykırı şekiller bulunur. Bazı nüshalarda ise düzenli olarak ötüm benzeşmesi yürür. Örneğin Berlin G nüshası bu özelliktedir.

Ötüm benzeşmesi de zaman ve saha ayrımında kullanılabilir.

3.17. Nüshalar arasında görülen farklı fiil çekimleri de ayırıcı olarak kullanılabilir.

Örneğin 51. beyitteki *körsele* (G) çekimli fiiline karşılık diğer nüshalarda *kördiler* çekimi yer almaktadır. Yine 52. beyitte 'köŋgüller *bolsun* andın aramide' dizesinde Süleymaniye nüshası *bolgay*, 1894 baskısı *bolsa* biçimini taşır. Lehçelerin emir, gelecek-istek ve şart çekimi kullanma eğilimleri nüshaların özelliklerini tayinde yardımcı olabilir.

3.18. *mı / mu* soru edatının düz ünlülü ve yuvarlak ünlülü oluşu da ayırıcı özellik olarak kullanılabilir.

Klasik metinlerde yuvarlak ünlülü olan edat, klasik sonrasında düz ünlülü olarak görülür.

3.19. Nüshalardaki değişik kelimelerin anlaşılmaması nedeniyle farklı kelimelerle karşılanması da nüshaların zamanını ve sahasını verebilir.

yatıp min yüz tapan asıġda susap / kişi yoḳtur tamuzġay katre-i āb (643)
Bu beyitteki *tapan* kelimesi nüshalardan birinde *topan* (1894), diğerinde *tiyin* (S) olarak kaydedilmiştir. Örnek beyitteki görülen *tapan* gibi değişik kelimelerin anlaşılmaması, yerine başka bir kelimenin konması, bu kelimeden geriye ve ileriye giderek hangi lehçelerle ilinti kurulabileceğine ilişkin ipucu verebilir.

3.20. *bol-* ve *ol-* fiillerinin kullanımları karşılaştırılabilir.

eger dünyāsı yoḳdın bolsa ol ḫˇār / peyāmberġa Bilāl olmas idi yār (1433)
Burada olduğu gibi vezin gereği olmadan da *ol-* kullanımlarının sıklığı fikir verebilir.

3.21. Bazı eskicil biçimlerin bulunuşu da saha ve zaman tespitinde yararlı olabilir:

ḳaçan tapḳan irür ḳurbet *idini* / veli bilmen͡g taḳı andaġ *kidini* (254).

Bu beyitteki *idi* ve *kidin* kelimeleri, klasik yazı dilleriyle yakınlığı olan sahalarla ilişki bakımından dikkat çekici olabilir.

4. Eski Türkçe için zaman ve saha ayrımını belirleyecek ölçütler oluşturma çalışmalarını tanıyoruz. Bunlar, Zieme'nin, Erdal'ın ve Doerfer'in çalışmaları olarak sayılabilir (Zieme, 1969; Erdal, 1979; Doerfer, 1993). Eckmann'ın (1957; 1959; 1964) tespitlerinin dışında, Klasik sonrası Doğu Türk yazı dilinin ayırıcı özelliklerinin de daha ayrıntılı tespiti, bir ihtiyaç olarak önümüzde durmaktadır. Benzer sorun aslında Osmanlı Türkçesi için de kısmen vardır denebilir. Başlangıçta dil çalışmalarında eski metinlerin incelenmesine ağırlık verilmesi gerekliydi, bu doğrultuda çalışmalar eski metinlere yöneldi, temel özellikler ortaya çıktı. Geç dönem metinlerinin problemleri daha azmış gibi göründü. Osmanlıca metinler daha çok edebî metin olarak değerlendirildi. Aynı şekilde Doğu Türkçesi metinleri de klasik sonrası incelemeleri açısından daha zayıf kalmıştır. Klasik sonrası metinlerde ortaya çıkan zorluklardan

biri de metin sayısının ve hacminin çokluğudur. Bugün bu zorluğu aşacak araştırmacı sayısına ve teknik donanıma sahibiz.

Doğu Türk yazı dilinde mahallîleşme ile kastımız, giderek Doğu Türkçesi yazı dilinin tek yazı dili olmaktan çıkarak yeni yazı dillerinin habercisi olmak mı demektir? Evet. Klasik sonrası metinlerdeki klasik metinlerden farklı özelliklerin ortaya konması, hem daha az incelenmiş metinlerin dil özelliklerinin tespiti hem de mahallî unsurların yazı diline yansıması ile yeni yazı dillerinin kuruluşuna taban oluşturmasının görülmesi bakımından önemlidir.

Kaynaklar

ABBASOV, İmran. (1996) Kayyum Nâsırî'nin Tatar Edebiyatındaki Yeri. *Türklük Bilimi Araştırmaları S. 3*, Sivas, 77-89.

ATALAY, Besim. (1986) *Divanü Lugat-it-Türk Dizini "Endeks" IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 524.

BURAN, A.- ALKAYA. (2001) *Çağdaş Türk Lehçeleri*. Ankara: Akçağ, 2. Baskı.

COŞKUN, Volkan. (2000) *Özbek Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları 752,

DOERFER, G. (1993) *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte*. Wiesbaden : Harrassowitz Verlag.

ECKMANN, Janos. (1957) Zur Charakteristik der islamischen mittelasiatisch-türkischen Literatursprache. *Studia Altaica, Festcchrift für Nikolaus Poppe zum 60. Geburtstag* AM 8. August, 51-59.

ECKMANN, Janos. (1964) Çağatay Edebiyatının Son Devri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1963*, Ankara, 121-156.

ECKMANN, Janos. (1965) Die tschaghataische Literatur. *Philologia Turcicae Fundamenta*, Tomum Secundum, 304- 402.

ECKMANN, Janos. (1988) *Çağatayca El Kitabı* (Çeviren Günay Karaağaç). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No, 3412.

ERDAL, Marsel. (1979) The Chronological classification of Old Turkish texts. CAJ 23, 1979, 151-175.

GÖTZ, Manfred. (1968) *Türkische Handscriften Teil 2*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.

HOFMANN, H.F. (1969) *Turkish Literature A Bio-Bibliographical Survey Section III, part I: Authors*, Utrecht.

IVANICS, Maria - Mirkasym USMANOV, (2002) *Das Buch der Dschingis-Legende (Däftär-i Čingiz-nāmä) I*. Szeged : Studia uralo-altaica 44.

İNAN, Abdülkadir. (1957) Ebulgazi Bahadır Han ve Türkçesi. *Türk Dili Araştırmaları Belleten 1957*, 29-39.

K. ÖLMEZ, Zuhal. (1996) *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terâkime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 3.

KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad. (1988) "Çağatay Edebiyatı" maddesi. *İslam Ansiklopedisi C. III*, 271-323.

MAHDÛM, Abid Nazar. (1993) *Sûfî Allâyâr ve Sebatü'l-Âcizîn'i*, İstanbul Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi (Danışman Prof.Dr. Kemal Yavuz), İstanbul (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi).

ÖTG (1975) *Özbek Tili Grammatikası I Mårfålågiya* (G. A. Abdurahmånåv, Ş. Ş. Şåabdurahmånåv, A. P. Håciev). Taşkent: Özbekistån SSR Fanlar Akademiyası.

ÖNER, Mustafa. (1998) *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 703.

ÖZTÜRK, Jale. (1995) *Meczub Divanı*. Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi (Danışman Doç.Dr. Mehmet Özmen).

TACEDDİN YALÇIGULOGLU. (1858) *Risale-i Azize*. bkz. Risale-i Azize (1858).

RİSALE-İ AZİZE (1858) *Risale-i Azize Şerh-i Sebatü'l-Acizin.* Kazan, 1858 senede 1275.

SEBATÜ'L-ACİZİN (1848) Kitab-ı müstetab-ı şeref-meab *Sebatül-Acizin* El-Şeyhü'l-Arif billah Sufi Allahyari'l-Mingali el-Buhari. rumiye 1823 hicriye 1263.

SEBATÜ'L-ACİZİN (1894) *Kitabu müstetab ve şerifi'l-meab Sebatü'l-Acizin*. Kazan.

SEBATÜ'L-ACİZİN (1991) Sufi Allayar, *Sabatul-Acizin* (1991) Taşkent: Mehnat.

TDTEA (2001) *Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi 18 Tatar Edebiyatı II.* Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.

TDEA (2002) *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi C. I.* Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

TOGAN, Zeki Velidi. (1999) *Hâtıralar – Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Milli Varlık ve Kültürel Mücadeleleri*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: 298.

ZEYNALOV- Gedikli. (1993) Ferhat Zenalov, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi* (Çeviren Yusuf Gedikli). İstanbul: Cem Yayınevi.

ZIEME, P. (1969) *Untersuchungen zur Schrift und Sprache der manichäisch-türkischen Turfantexte*. Berlin.